

Cs. Kiss Lajos

A Társadalompoétika **társadalomtudományi státusa: alapvetések**

Absztrakt: A tanulmány Szabó Márton monográfiájának ismertető bemutatására és társadalomelméleti nézőpontból történő elemzésére vállalkozik. A tanulmány amellet érvel, hogy a *Társadalompoétika* egyrészt a szövegtudományi diszciplínák (retorika, nyelvtudomány, irodalomelmélet) szociáltudományokhoz intézett tudományelméleti kihívása, másrészt egy új kutatási program és megalapozó diskurzus kezdeményezése. A kutatási program és megalapozó diskurzus lehetővé teszi a szociális értelemvalóság (társadalom/kultúra) konstitúciós problémáinak, a valóságszintek alapformáinak és kapcsolódásainak tisztázását, valamint konszenzusképes kiindulópontok kialakítását az érintett tudományterületek viszonyának újragondolásához, rendezéséhez.

Kulcsszavak: társadalompoétika, retorika, nyelvtudomány, irodalomelmélet, tudományelmélet, társadalomelmélet, szociális valóság, cselekvési-nyelvi értelemképződés, szöveg, hipertext, értelmezés

I.

Szabó Márton monumentális, száz íves monográfiája új, a magyar filozófiai-tudományos kultúrában eddig ismeretlen, minden vonatkozásban eredeti kutatási programot kezdeményez. A „társadalompoétikának” nevezett kutatási program megvalósításának első lépése a mű címében felsorolt három *diszkurzív szövegtudomány*¹ korszakmeghatározó paradigmáinak társadalomelméleti megközelítésű elemzése, a nagy klasszikus, újkori-modern, modern szerzők és meghatározó irányzatok reprezentatívnak tekintett nyelv- és szövegelméleteinek rekonstrukciója. A „társadalompoétikai” kutatási program egyszerre kihívás és javaslat a társadalomtudományok számára.

Szabó Márton vállalkozásának elsődleges célja egy *alternatív tudomány- és társadalom-szemlélet* kialakítása, amely képes megindokolni, igazolni a szövegtudományok társadalomtudományi pozícióját, és empirikusan bizonyítani a társadalomkutatásban való alkalmazhatóságukat. A *Társadalompoétika* lényegében egy alternatív társadalomtudomány *tudomány- és tárgyelméletének*, egy új *társadalomelméletnek* a tervezete, amelyben Szabó Márton nem pusztán érvel a társadalomtudományok bevett szemléletmódjának a megváltoztatása mellett, hanem egy átfogó, „sokszólamú”, minden vonatkozásában diszkurzív kutatási programot is kezdeményez. A *Társadalompoétika* mint tervezet és kutatási program megszületését, az eddigi teljesítmények nyilvános vitára bocsátását a jelenlegi szellem- és tudománytörténeti helyzet indokolja. A társadalmakat, illetve a társadalmi jelenségeket kutató tudományok szemléletmódját, tárgy- és módszermeghatározásait ugyanis a szerző szerint döntően még mindig az újkori-modern természettudományok pozitívizmusa uralja a maga objektivista-redukcionista megközelítéseivel, amelyek a fizikai-kémiai-biológiai-pszichológiai létezők szerkezeti törvényszerűségeit alapul véve kísérlik értelmezni a szociális valóság felépülését. A *Társadalompoétika* abból a problémahelyzetből indul ki, hogy a pozitivisták valóságkonstrukcióik még ma is normatív mintaként szolgálnak a szociáltudományok számára.

A jelenlegi állapotot én a társadalomtudományok első és korai fázisának tekintem, a kialakulás „ptolemaioszi” szakaszának, amiből előbb-utóbb ki kell kecmeregnünk. A „heliocentrikus” világkép felé vezető út első állomása a tudományos zsákutca felismerése. Vannak biztató jelek, és már nem is csak néhány filozófus munkássága. A 20. század második felétől érik a felismerés: a társadalom kutatása és megismerése, mert specifikus valóságterületről

Az írást Szabó Márton könyve inspirálta (vö. Szabó 2022).

1 A nyelvet, pontosabban a nyelvcsелеквések (beszéd, írás, olvasás, hagyományozás) által létrehozott *szemantikai-kommunikatív valóságot*, a jelentés- és értelmképződés szerkezetét, folyamatait különböző problémafelvetésekből kiindulva vizsgáló humán vagy bölcsészettudományok közös elnevezésére módszertani szempontból a polemikus „diszkurzív szövegtudományok” kifejezést használok, két megfontolásból. Egyrészt, mert Szabó Márton a nyelvtudományokban a társadalmi valóság megismerése irányába történő döntő áttörésének a szöveg- és értelmezéstanokat s az ehhez kapcsolódó diskurzuselméleteket tekinti, a nyelv csелеквő természete, társadalomformáló hatása, kapcsolódása a nyelven kívüli valósághoz itt válik a leginkább nyilvánvalóvá (vö. Szabó 2022, II. kötet: 12–17, 259–355), másrészt, mert maga a kézirat is „szövegek” tematikusan szorosan kapcsolt hermeneutikai elemzéseiből áll, szövegtudományi megismerés eredményeinek az összefoglalása, Kiss Lajos András találó kifejezésével egyfajta „hipertext” (vö. Kiss 2015), de értelemszerűen nem a McGann által adott meghatározás értelmében (vö. Szabó 2022, III. kötet: 457–471).

van szó, vele adekvát szemléletet, megismerést és metodológiát kíván. A *Társadalompoétika* ebbe az irányba kíván lépni, így sok vonatkozásban eltér a megszokott és általánosan elterjedt társadalomtudományi vizsgálatoktól, főleg ezek szemléletétől... A problémafelvetést kitágítva arra kérdezek rá, hogy a retorikatan, a nyelvészet és az irodalomkritika diszciplinárisan miként tájékozódik a társadalom, avagy az emberi kultúra egésze felé, hogyan lép ki a beszédek és szövegek könnyen önmagára záródó világából, de főleg az érdekel, hogy a társadalomtudomány művelője mit kezdhet a feléje nyújtott baráti kézzel. (Szabó 2022, I. kötet: 10, 15 – kiemelés: Cs. K. L.)

Ez az oka annak, hogy a természettudományi megismerés mintáit követő társadalomtudományok többnyire félreértik és – anélkül, hogy ennek tudatában lennének – valójában elleplezik a társadalmi valóság értelemfeltételező felépülésének szerkezetét, folyamatait, vagyis azt a tényt, hogy a társadalom a természetitől elkülönülő, emberi cselekvések által létrehozott, formált „reális valóság”, amelyben „összefonódik értelmezés és cselekvés, szöveg és realitás, viszony és individuum, egyén és közösség, lét és tudat... Merthogy a társadalom legalább annyira *szöveg és értelmezés* is, mint a biológia, testek halmaza, fizikai-kémiai környezet vagy jelentéshordozó anyagi eszköz. Alapvetően azonban együtt a kettő.” (Szabó 2022, I. kötet: 11) A *Társadalompoétika* a pozitivisták irányultságú társadalomtudományok fő áramával szemben azt vizsgálja, „*hogy nyilvános értelmező aktusok révén miként formálódik a társadalom, vagyis a mindig létező materiális keretek és feltételek lehetőségmezőiben miként alakul a társadalom és milyen arculatot vesz fel*” (Szabó 2022, I. kötet: 11).²

A szerző a következőket írja munkája hatástörténeti helyéről és jelentőségéről:

A 19. század végén és a 20. század elején már létrejött egy mértékadó irányzat, amelynek kapcsán a résztvevők a történelemtudományi, a szellemtudományi, a kultúratudományi és a szociológiai megismerés specifikumát a természettudományi szemlélettől elválasztva határozták meg... Ezekhez a jelentőségüket aligha túlbecsülhető előzményekhez viszonyítva én arra törekszem a *Társadalompoétikában*, hogy a humanitás tudományainak poétikai nézőpontját is bevonjam a társadalomtudományi értelmezésébe, legalábbis felmutassam ennek legitim tudományos lehetőségeit. Teszem ezt azért, mert egyrészt még mindig erős az a szemlélet, amely a társadalmi valóság tudományos megragadását »tiszta objektivitásként« tartja érvényesnek, miközben tudható, hogy Georg Simmel, Max Weber, Emile Durkheim munkássága után, vagy éppen a tudásszociológia kibontakozása után sokan már a szociológiáról sem ilyen módon gondolkodnak. Másrészt azért teszem ezt, mert – teljesen indokolatlanul – ma még radikálisan elválasztjuk egymástól a humaniorák tudományait és a társadalomtudományokat. Úgy vélem, hogy ebben a bő százéves vitában és küzdelemben ez a kirekesztés az utolsó bástya, amelyet ideje lerombolni. (Szabó 2022, I. kötet: 12–13)

2 „A lassan kibontakozó új szemléletű tudományt azért nevezem *poétikai* társadalomtudománynak, mert a humaniorákból – a 20. századi fejleményeiből mindenképpen – olyan társadalomtudomány lehetősége bontakozik ki, amely egyszerre épülhet arra, ami *van*, és arra, ami *lehetséges*. A poétikai jelzőt abszolúte helyénvalónak gondolom itt, ugyanis a *poézis* szó az antik görög nyelvben teremtést, alkotást jelent... A társadalompoétika megnevezés tehát egyszerűen társadalomalakítást, társadalomformálást jelent, egy léteben is formált és dinamikus valóságot.” (Szabó 2022, I. kötet: 15)

Történtek erre kísérletek, a *Társadalompoétika* három kötetében tizennégy ilyen fejezet is olvasható, de a teljes áttörés egyelőre nem történt meg.

Úgy vélem, hogy Szabó Márton könyve elsősorban a *magyar szociológiai társadalomelméleti alap kutatásnak* üzen és javasol, s csak másodsorban a *szövegtudományoknak*. Ami a társadalomelméleti alap kutatást illeti, ilyesvalami a tiszteletre méltó kezdeményektől és próbálkozásoktól eltekintve nem is létezik, mivel a próbálkozásokat nem kötötte össze rendszeres formában és hagyományteremtő módon egy ún. *megalapozó* diskurzus, amely például összekapcsolta volna az egyes szerzők (Max Weber, fenomenológia, Jürgen Habermas, Niklas Luhmann, angolszászok és mások) recepcióit, s ezáltal rendet teremtett volna a mindent eluraló diszciplináris zűrzavarban. Alapvető problémának látom ezzel kapcsolatban a filozófiai és szociológiai társadalomelmélet különbségének radikális nem értését, valamint a klasszikus szövegek gyakori félrefordítását.

Ami pedig a szövegtudományokra vonatkozó megfontolásokat illeti, a *Társadalompoétika* javaslatot tesz egyrészt a szövegtudományok tudományrendszertani besorolásának újragondolására, másrészt meggyőzően igazolja, hogy a szövegtudományok valójában „társadalomtanok” is, nem pedig a társadalmi valóságtól elkülönült „szövegtanok” csupán, amelyeket egyébként a pozitivisták társadalomtudományok joggal rekeszthetnek ki a *valóságtudományok* köréből. Szabó Márton amellett érvel, hogy a retorikatudomány, a nyelvtudomány, az irodalomtudomány teoretikus szövegei az adott tudományág fogalmi kereteire épülő „társadalomtanokat” rejtenek magukban, vagyis olyan *háttérelméleteket*, amelyeket a társadalompoétikai szemlélet képes láthatóvá és a hermeneutikai elemzés tárgyává tenni. Ezek a „társadalomtanok” nem pusztán jól alkalmazhatók a társadalmi valóság különböző területeinek empirikus kutatásaiban, hanem egyszerűen nélkülözhetetlenek a társadalom *értelmezésként* történő megértése és kutatása szempontjából, s egyúttal előrajzolják egy *poétikai megalapozású társadalomelmélet körvonalait* (Szabó 2022, I. kötet: 12–13). A *Társadalompoétika* a két alapproblémát a három tudományág paradigmatisztikus elméleti szövegeinek a – tárgyalt szerzők tudomány- és társadalomelméleti álláspontjaira koncentráló – hermeneutikai elemzésével oldja meg.

A társadalom értelméleti konstitúciójának előfeltevéseiből a társadalompoétikai szemlélet számára tézisformában az alábbi következtetések adódnak:

- a) A pozitivisták szemléletű társadalomtudományok hajlamosak ignorálni azt a tényt, hogy szükségszerűen „poetizáltak”, azaz emberi cselekvések és nyelv által teremtett és formált értelemvalóságot kutatnak. Az értelmet alapvetően másodlagos jelenséggként és meghatározott tényként fogják fel, és szem elől tévesztik, hogy eleve nem létezik „embernélküli és értelmezésmentes”, nyelv és beszéd nélküli tulajdonképpeni „*objektív társadalmi valóság*”. A társadalmi jelenségek értelemszerűségének (*Sinnhaftigkeit*) fundamentális tényével az ún. szövegtudományok vetnek számot.
- b) A szövegtudományi megismerés számára a társadalom eleve *poétikusan*, azaz cselekvő módon – pontosabban: *nyelv(beszéd)cselekvések* által – formált, alakított értelemvalósággként tárul fel.

- c) A szövegtudományok a szociális értelemvalóság³ leírására saját, paradigmafüggő „társadalomtanokat” konstruálnak,⁴ s ezzel *mintát* adnak a társadalomtudományi megismerés számára az előfeltevések, az alapfogalmak, a problémafelvetések, a kutatási tárgyak és módszerek meghatározását illetően.
- d) A lényege szerint poétikai természetű szociális értelemvalóság felépülését, szerkezetét, működését az *értelmezésközpontú* (diszkurzív) társadalomtudományok a *cselekvés*, a *kommunikáció*, a *reláció* fogalmi triászával írják le (Szabó 2022, I. kötet: 14).

A *Társadalompoétika* három könyvében tárgyalt szövegtudományok – a retorikatudomány, a nyelvtudomány és az irodalomtudomány – *cselekvéseméleti* nézőpontból és fogalomalkotással paradigmafüggő módon olyan „társadalomtanokat” konstruálnak, amelyek minden társadalomtudományi megismerés referenciájaként szolgálnak. Az a, b, c, d tézisek által körülhatárolt konstrukciós térben a szövegtudományok először is a „nyelv-beszéd-szövegvalóság” képződésének, szerkezetének a leírásán (fogalmi megragadásán) keresztül megnyitják az utat a „társadalmi valóság” tulajdonképpeni megismerése előtt, másodsorú igazolják egyenrangúságukat, és empirikus elemzésekkel erősítik a tudománycsoport társadalomtudományi pozícióját,⁵ harmadszor egy új tudomány- és társadalomelméletet körvonalaznak.

A *Társadalompoétika* a társadalomtudományi diskurzus problémahorizontját radikálisan kitérítve *tudományelméleti kihívást* intéz a fejlődés „ptolemaioszi” fázisában rekedt pozitivista, objektivista-redukcionista társadalomtudományokhoz, polemikusan javaslatot tesz és felszólít egy új, feltáratlan tudásterületre való átlépésre, s ezzel a modern tudomány *értelmére* irányuló kérdés újrafogalmazására. A társadalompoétikai nézőpontváltás új helyzetet teremt a tudományos diskurzusban, lehetőség szerint felszólítja a pozitivista, objektivista-redukcionista társadalomtudományokat annak belátására, hogy „létezik” egy számukra nem hozzáférhető, kizárólag a szövegtudományok által megismerhető *szemantikai-kommunikatív valóság*, amely egyáltalán lehetővé teszi a társadalmi értelemvalóság felépülésének bármilyen irányú filozófiai-tudományos megértését és kutatását. Szabó Márton arra figyelmezteti és inti az empirikus és normatív társadalomtudományok művelőit, hogy az ún. objektív valósághoz *kizárólag* a szemantikai-kommunikatív valóság

3 A valóságfogalmat specifikáló „társadalmi/társadalom” és „szociális/szocialitás” kifejezések használata során eltekintünk attól a szemantikai tényről, hogy a modern szociológiai cselekvés- és rendszerelméletek (Max Weber, Niklas Luhmann), eltérő fogalomalkotási megfontolásokból, határozott különbséget tesznek a kettő között.

4 A d) állítás azzal a megszorítással értendő, hogy a *Társadalompoétika* nem vállalkozik rendszeres társadalomelmélet kidolgozására, a három tudományág „társadalomtudományi státusának vagy szerepének vizsgálata nem szisztematikus társadalomtan, hanem azoknak a területeknek és problémáknak a bemutatása, amelyeket az elemzett szerzők felvetettek, elemzéseim az általuk vizsgált kérdésekhez kapcsolódnak. Ezek a gondolatok azonban a társadalomtudományok szempontjából is fontos meglátások, még ha „szét is vannak szórva” könyvemben” (Szabó 2022, I. kötet: 14).

5 „A *Társadalompoétika* kötetiben arra teszek kísérletet, hogy egyrészt *szisztematikusan* áttekintsem a helyzettel adekvát tudományszakokat abból a szempontból, hogy milyen módon alapozhatják meg egy új szemléletű társadalomtudomány ismeretnát és létezési módját, dominánsan az ismeretnát. De legalábbis miként szolgálhatnak bázisul ilyen törekvésekhez.” (Szabó 2022, I. kötet: 15)

tényeinek, szerkezeteinek, feltételeinek a megismerésén keresztül lehet eljutni, s hogy az euroatlanti szellemi fejlődésben a görög-római kezdetektől fogva különböző formában léteznek a szociális valóság alternatív poétikai megközelítései, amelyeket azonban a modern pozitivisták tudományok irrelevánsnak nyilvánítottak, és ideologikusan elfedtek.

A *Társadalompoétika* a modern tudományossághoz intézett kihívás, amely a társadalomtudományokat a valóságprobléma radikális újragondolására⁶ az ún. szövegtudományokkal való együttműködésére szólítja fel egy megalapozó diskurzus⁷ keretében. A Szabó Márton által provokált diskurzusban való részvétel nagymértékben hozzájárulhat a szövegtudományok társadalomtudományi relevanciájának, tudományelméleti orientációinak és tudományrendszertani pozíciójának konszenzusképes tisztázásához.

II.

A *Társadalompoétika* három könyvben elemzi a szövegtudományok paradigmáit, a klasszikus és modern szerzők társadalomelméletileg releváns írásait.⁸ Az elemzések célja a tudományelméleti álláspontok, valamint az írásokban rejlő reflektálatlan⁹ „társadalomtanok”, illetve a „társadalomra vonatkozó igaz állítások” társadalomelméleti irányultságú hermeneutikai rekonstrukciója. A retorikatudomány, nyelvtudomány, irodalomtudomány paradigmáit elemző három könyv tematikai-tartalmi és módszertani egységét az I. pontban bemutatott társadalompoétikai problémafelvetés, a poétikai tudomány- és társadalomelmélet megalapozására irányuló törekvés, az elemzésre kiválasztott paradigmaticus szövegben benne rejlő reflektálatlan „társadalomtanok” elemző feltárása és bemutatása teremti meg. A három könyvből felépülő monográfia a kiadó javaslatára három kötetben került kiadásra. Az egyes könyvek bevezetésre és részekre, a részek fejezetekre, ezek pedig fejezetpontokra tagolódnak, az első és harmadik könyvet korolláriumok egészítik ki, és a második kötet utolsó hat fejezete is korollárium jellegű. A kiegészítő „folyományok” a társadalompoétikai megközelítés empirikus kutatási alkalmazásait demonstrálják.

6 A valóságfogalom javasolt társadalompoétikai konstrukciójának összefoglalásához lásd feljebb.

7 A megalapozó diskurzus elsődlegesen tudományelméleti jellegű, de a „társadalom”, illetve „szocialitás” természetének előzetes tisztázása, a társadalomtudományi megismerés tárgyának előzetes meghatározása (valóságfogalom konstrukciója) értelemszerűen tárgyelméleti elemzéseket is szükségessé tesz; ezzel összefüggésben kell döntést hozni a cselekvés- vagy rendszerelméleti megközelítés viszonyát és alkalmazását illetően.

8 „Mindhárom diszciplína esetében a nagy paradigmák alkotják az átfogó tagolást” (Szabó 2022, I. kötet: 16)

9 A „benne rejlik” kifejezés a szöveg jelentésvalóságában a *tartalmazás és implikálás* műveleti módján való *belső* strukturális kapcsolódások megjelölésére szolgál. A kérdés az, hogy az elemzett szövegekben háttérelméletként megjelenő reflektálatlan „társadalomtanok” hogyan, milyen elméletalkotási műveletekkel (megalapozás, kifejtés, igazolás) kapcsolódnak a retorikatudományi, nyelvtudományi, irodalomtudományi munkák alapjául szolgáló nézőpontokhoz, problémafelvetésekhez, tartalmi kifejtésekhez. Ebben a vonatkozásban értelemszerűen kivételt képez a beszédaktus-elmélet John Searle által kidolgozott változata (vö. Szabó 2022, II. kötet, IX-X. fejezet, 183–221), amely a nyelvelméletet a cselekvés (és intézmény) fogalmára alapozott társadalomelmélet részeként fogja fel, valamint a kommunikatív cselekvés Jürgen Habermas által kidolgozott elmélete, amely a beszédaktus-elmélet austini alapváltozatát konstruktív módon beépíti kritikai társadalomelméletébe (vö. Szabó II. kötet, XI–XII. fejezet, 224–257).

Az első könyvet alkotó hermeneutikai rekonstrukciók egysége a következő axiomatikus állításokon és következtetéseken alapul:

(1) A retorika mint társadalomtudomány megalapozása és elismertetése lehetséges, mert a klasszikus és modern retorikai szövegekben nem rendszeres módon kifejtett implicit „társadalomtanok” körvonalazódnak. Ezek szemantikai tények, amelyek a retorikatanok társadalmi feltételezettségét és társadalomformáló aktivitását bizonyítják. A szónok és közönség társadalmi kapcsolatának fogalmi leírásaiban implikált „társadalomtanok” hermeneutikai elemzése lehetővé s egyúttal szükségessé teszi a szakítást a modern retorikatanok metanyelvi, valamint a „retorika és a társadalom viszonyát *interface* viszonyként” megragadó megközelítésekkel, amelyeknek nincs érdemi mondanivalójuk a „társadalom reális valóságáról”, s így nem is képesek a retorika társadalomtudományi státusának az igazolására.¹¹

(2) A nyelv felépülésének, használatának módját és formáit tekintve *retorikai és nyelv-pragmatikai* jellegű, amiből az következik, hogy nem létezik retorikamentes tiszta vagy természetes nyelv (Friedrich Nietzsche, Paul Ricœur, Paul de Man), s hogy a retorikai nyelv maga cselekvés a beszéd, írás, olvasás, hagyományozás módozataiban.

(3) A nyelv- vagy beszédcselekvésként felfogott retorika – mint *társadalmi cselekvés* (Kenneth Burke) vagy *diskurzus* (Paul Ricœur) – paradox módon megelőzi a nyelvet: a retorika a nyelv aktualizálásának, az értelem nyelv általi kifejezésének a lehetőségfeltételét és médiumát jelenti. A paradoxon abban rejlik, hogy az értelemaktualizálás során sem a cselekvés, sem a diskurzus nem képes függetlenedni a nyelvtől, vagy „kilépni” belőle! A retorikatanok egyúttal a nyelv cselekvés- és diskurzuselméletei, s így „társadalomtanok” is.

(4) A társadalmi értelemvalóság alapszerkezetét és folyamatszerű létezését (működését) tekintve retorikai-metaforikus jellegű *poétikus* valóság, amely konkrét emberi cselekvésekben, illetve interakciókban formálódik, és eredendően kontingens. Ezt a valóságot a társadalomtudományok nem valami nyelvtől és cselekvéstől független „objektív dologként” ismerik meg általános és elvont fogalmak segítségével.

(5) A *Társadalompoétika* álláspontja szerint minden társadalomtudományi megismerésnek ebből a *valóságértelmezésből* mint szükségszerű megalapozó tényállásból kell kiindulnia, s a retorikát egyenrangú partnerként vagy a tudományok vezetőjeként (Ernesto Grassi, Paul Ricœur) kell elfogadni és elismerni, ha nem akarja tárgyát, a „reális társadalmi valóságot” a pozitivizmus objektivitásideológiájával elfedni és meghamisítani. Itt fontos hangsúlyozni, hogy a „szövegtudományok” is „valóságtudományok”, amelyek a természetivel szemben a *szemantikai valóságot* ismerik meg, és igazságigénnyel szemantikai tényeket rögzítenek. A *Társadalompoétika* érdeklődése ennek a természetitől radikálisan – *kategoriálisan* vagy *emergensen* – különböző értelemvalóságnak az elemzésére vállalkozik.

10 A monográfia *Retorika* című első könyve bevezetésből, két részből, tizenhét fejezetből, három korolláriumból, összesen száztizenhat alfejezetből áll. Az első könyv a következő szerzők társadalompoétikai szempontból releváns írásait elemzi: Arisztotelész, Cicero, Dante, Cristoforo Landino, Angelo Poliziano, Leonardo Bruni, Giovanni Pico, Caluccio Salutati, Gianfrancesco Pico, Giambattista Vico, Friedrich Nietzsche, Ernesto Grassi, Chaïm Perelman, Kenneth Burke, Henry Johnstone, Paul Ricœur, Paul de Man.

11 Vö. Szabó 2022, I. kötet: 28.

A második könyvet alkotó hermeneutikai rekonstrukciók egysége a következő axiomatikus állításokon és következtetéseken alapul:

(1) A nyelv társadalmi jelenség, a nyelvi valóság „része”, megalkotója, érvényes megismerési nézőpontja a társadalmi valóságnak, így a nyelvtudomány tárgyát és módszerét tekintve társadalomtudománynak is tekinthető. A lingvisztika a nyelvjelenség kutatása során egyúttal „a társadalom *nyelven kívüli reális* vagy *objektív* valóságára vonatkozóan is tesz tudományosan érvényes megállapításokat”, kutatásaiban közelíti a két valóságterületet, valamint relativizálja az uralkodó megismerési módot, amely a szubjektív (szellem, tudat, nyelv) és objektív (társadalom) dichotómiát vetíti rá az értelemvalóságra. A tárgyalta nyelvtudományi paradigmák nem rendszeres formában „társadalomtant” implikálnak, vagy mint azt John Searle és Jürgen Habermas cselekvéseméletei demonstrálják, a szociológiával együttműködve nemcsak megteremtik a rendszeres elméletalkotás feltételét, hanem bevonódnak a társadalomelmélet kidolgozásába, annak nézőpont-, tárgy-, módszermeghatározó elemévé válnak.¹³ Ennélfogva a nyelvtudomány társadalomtudományi státusának igazolása és bizonyítása során a második könyv alapvető célja és feladata a lingvisztikai valóságmegértés társadalompoétikai nézőpontból történő elmélyítése, a tárgy- és módszermeghatározások pontosítása, s ehhez kapcsolódva új kutatási irányok kijelölése.

(2) A strukturalizmushoz tartozó (Saussure), a pragmatikai beszédaktuselméletet (Austin, Searle) és szintén pragmatikai jellegű műveleti szövegtant kidolgozó szerzők (Beaugrande, Dressler) írásainak elemzése a *nyelvi* és a *társadalmi* valóság „találkozásának” problémájára összpontosítanak, a két valóságnak vagy a valóság két dimenziójának a „kapcsolódását” és kölcsönös „egymásra hatását” vizsgálják. A nyelvtudomány e három paradigmatis irányzatának más a vizsgálati tárgya: nevezetesen a szó, a mondat és a szöveg. A *Társadalompoétika* első rendű célja a szó-mondat-szöveg hármasságában felépülő nyelvi tagoltságok és a társadalmi valóság konstitúciójára *utaló* cselekvési struktúrák kapcsolódásának és egymásra hatásának a feltárása.¹⁴ Szabó Márton annak bemutatására törekszik, hogy a két valóságstruktúra hogyan *jelenik meg* egymásban, a tárgyalta

12 A monográfia *Nyelvészet* című második könyve bevezetésből, három részből, huszonegy fejezetből, összesen kilencvenkét alfejezetből áll. A második könyv a következő szerzők társadalompoétikai szempontból releváns műveit elemzi: Ferdinand de Saussure, Noam Chomsky, John Austin, John Searle, Petőfi S. János, Robert de Beaugrande, Wolfgang Dressler, Claude Lévi-Strauss, Jürgen Habermas, Teun van A. Dijk, Ernesto Laclau, Paul Ricoeur, Clifford Geertz. A második könyv hat fejezete a társadalompoétikai megközelítés empirikus társadalomkutatási alkalmazásait és hatását demonstrálja.

13 Vö. 7. lábjegyzet, valamint Searle 2000, 2017; Habermas 1982.

14 Ebben a vonatkozásban Ferdinand de Saussure strukturalista nyelvelmélete kivételt képez. A Saussure írásában előfeltételezett vagy implikált „társadalomtan” ugyanis, feltehetőleg Emile Durkheim szociológiáját követve, nem cselekvéseméleti, hanem rendszerelméleti irányultságú (vö. Szabó 2022, II. kötet, I-II. fejezet, 25–66).

szerzők elméletei hogyan írják le kölcsönös függésüket és egymásra hatásukat,¹⁵ s hogyan igazolják és bizonyítják ezzel azt az állítást, mely szerint a nyelvtudomány szemléletmódját, problémafelvetését, konkrét elméleti megoldásait tekintve „a nyelven túli reális valóságról szóló tudomány” (Szabó 2022, II. kötet: 17).

(3) A *Társadalompoétika* alapvető törekvése annak szemléltetése és bizonyítása, hogy a nyelven kívüli társadalmi valóság csak a nyelvi valóság *belső* nézőpontú nyelvimmanens elemzésén keresztül közelíthető meg.¹⁶ A második kötet alapállítása szerint a nyelvtudományi paradigmák szövegeinek az elemzése három, a *viszony* (megkülönböztetés) fogalmát specifikáló állítás, illetve tematizáció mentén meghatározzák a kifejtés nézőpontját, és „kirajzolják a társadalmi valóság tudományos vizsgálatának *nyelvtudományi alapjait... általános alapvonásait*” (Szabó 2022, II. kötet: 17–18).¹⁷ Az alapállítás tartalma három pontban foglalható össze:

(a) A *belső* nyelvi és a *külső* nem nyelvi (társadalmi) valóság *interface viszonya*: „Ha lehet rangsorolni, könyvünk témája szempontjából talán ez a legfontosabb vonás. A nyelv bármely létezési módja viszonylagos önállósággal rendelkező jól strukturált realitás, amely ugyanakkor állandó kölcsönhatásban áll a külső tényezőkkel.” (Szabó 2022, II. kötet: 18)

(b) Az egyéni és társadalmi *kölcsönviszonya*. Ehhez a ponthoz fontos megjegyezni, hogy másokhoz hasonlóan, de sajátos módon a *Társadalompoétika* antropológiai-on-tológiai feltevésekre támaszkodva átértelmezi a nyelvtudományi elméletekben megjelenő egyén/társadalom megkülönböztetést. Az átértelmezés kifejezett célja a pozitivistá objektivistá-redukcionista társadalomtudományi megismerés alapjául és kiindulópontjául szolgáló szubjektum-objektum, illetve szubjektív-objektív dichotómia relativizálása. A társadalompoétika számára ugyanis a cselekvő-értelmező ember jelenti a lételméleti-ismeretelméleti alapot és nézőpontot, amely lehetővé teszi a valóságfogalom új konstrukcióját. „Az *individuális léten túli valóság* először is lehet *objektív* (a), vagyis olyan valóság, amelyet semmilyen konkrét emberi cselekvés nem érintett, legfeljebb gondolunk róla valamit. Alapvetően ilyen az a természeti valóság, amely már az ember földi megjelenése előtt is létezett, ma is létezik, és feltehetően akkor is létezik majd, ha már nem lesz emberi

15 A „*Társadalompoétika* második könyve egyetlen kérdés megválaszolására törekszik: hol s miként találkozik a nyelvi és a társadalmi valóság, miként *interferál* a két terület egymással, s mit tud erről a találkozásról mondani a nyelvtudomány, valamint hogyan használja fel ezt a viszonyt több tudós is a társadalom reális valóságának a leírására. Ez azonban nem teljesen új kérdés: a szociolingvisztika és a kognitív nyelvészet éppen azt vizsgálja, hogy *miként hat a nyelvre az ember objektív* társadalmi és a mentális valósága, hogyan lehet a nyelvet pontosabban és alaposabban megérteni, ha a vizsgálatba bekapcsoljuk a nyelven kívüli, de a nyelvet *meghatározó* objektív tényezőket, például a nyelvhasználó életkorát, társadalmi státusát, mentális állapotát, pszichikumának működését és másokat. Nem elvitatva ezeknek a kutatásoknak az eredményeit, én itt az összefüggés kevésbé vizsgált oldalával kívánok foglalkozni: azzal, hogy *miként van jelen a nyelvi valóság a társadalmi valóságban*, és miként veti fel ezeket a problémákat a nyelvtudomány.” (Szabó 2022, II. kötet: 11)

16 A *Társadalompoétika* ezen a ponton kifejezetten kapcsolódik a filozófia nyelvi fordulatához. „*Nyelvem határai* jelentik világom határait.” (Wittgenstein 1989: 5.6, 70)

17 Kiemelés: Cs. K. L. Ehhez lásd még a tanulmány I. 1, 2, 3, 4 pontjait.

lény az univerzumban. Ezek létezése és törvényei nem függenek az emberi megismeréstől és akaratoktól, miközben a bizonyos szegmenseivel kapcsolatba kerülő ember képes megismerni és alakítani ezt az objektív valóságot. A *reális* (b) valóság fogalma azt fejezi ki, hogy az ember egyéni és közösségi, verbális és nem verbális tevékenysége révén alakítóan hat az általa elérhető valóságra, amely nem objektív a fenti értelemben, ugyanakkor reális léttel bír. Az egyes egyén számára adottság ugyan, de nem ember nélküli objektív valóság, hanem másvalakik által alakított társadalmi valóság. Vagyis érvényes valóság: ez maga a *hagyomány*, az *intézmény*, a *szervezet*, amiket az individuum készen kap, ezért is tévesztjük össze gyakran a természeti objektivitással. A *poétikus* (c) valóság viszont azt a valóságot jelenti, amely kivezet mind az objektív, mind a reális valóság keretei közül. Artefactum tehát, ami azonban nemcsak a fantázia önkényes és korlátlan szárnyalása lehet. Ugyanis a „poézis” az általános emberi képzelőerő és alkotóképesség megnyilvánulása, ami akár a köznapi tettekben is megjelenhet. Vico ezt nevezte ingéniumnak, Chomsky a mondatalkotás szabadságának, a művelti szövegtan képviselői pedig az intertextualitás nyitottságának. Semmi sem indokolja, hogy az embernek ezt az egyedülálló képességét csak azért ignoráljuk, mert képtelenségeket is ki tudunk találni.” (Szabó 2022, II. kötet: 20)¹⁸

(c) A társadalom és nyelv kapcsolódása *értelmezések viszonya*, vagy másként: az ember cselekvő, intézményi-szervezeti létezésének minden formája és módja *viszonyokon és értelmezéseken* nyugszik (vö. Szabó 2022, II. kötet: 21–23).

A három állítás körvonalazza a hermeneutikai elemzések tárgyának (viszonyok/értelmezések) és módszerének a kapcsolódásait, a rekonstruált metanyelvi szövegek pedig – a *saját nyelvi valóságukon belül* (!) – a társadalmi valóság megismeréséhez vezető paradigmafüggő kutatási pályákat jelölnek ki.¹⁹

C. Irodalomtudomány²⁰

A harmadik könyvet alkotó hermeneutikai rekonstrukciók egysége a következő axiomatikus állításokon és következtetéseken alapul:

18 Első és utolsó kiemelés: Cs. K. L. Az új társadalompoétikai valóságfogalom ismérvei eszerint az ember (a) mint cselekvő-értelmező létező közvetlen egyéni nézőpontjából: *individualitás és szubjektivitás*, az ember (b) mint természeti-társadalmi létező közvetett struktúranézőpontjából: *objektivitás* (természet), *realitás* (társadalom), *poézis* (társadalmon belül).

19 Ezzel kapcsolatban ismételtelen szükséges megjegyezni, hogy a *Társadalompoétikának*, hasonlóan Szabó Márton diszkurzív politikatudományához (vö. Szabó 2016), *hipertext* jellege van (vö. 2. lábjegyzet). Az elemzett metanyelvi szövegek – mint a szociális világ filozófiai-tudományos értelmezései vagy diszciplína- és paradigmafüggő leírásai – a társadalompoétikai megismerés számára a tárgy (nyelv/társadalom) *nem reflektált megértéseként* jelennek meg, analog módon a mindennapi életvilági megértés és a specifikus tudományos értelmezés (reflektált megértés) különbségéhez. A társadalompoétika a valóságfogalom újra meghatározásának az összefüggésében amellet érvel, hogy ezek a szövegek egy fölérendelt, általunk *hipertextnek* nevezett nézőpontból további értelmezésre szorulnak.

20 A mongoráfia *Irodalomtudomány* című harmadik könyve bevezetésből, három részből, huszonhárom fejezetből, három korolláriumból, összesen százhuszonegy alfejezetből áll. A harmadik könyv a következő szerzők társadalompoétikai szempontból releváns műveit elemzi: Roman Jakobson, Roland Barthes, Jacques Derrida, Hans-Robert Jauss, Wolfgang Iser, Eric Donald Hirsch, Stanley Fish, Lukács György, Lucien Goldmann, Theodor Adorno, Raymond Williams, Alan Sinfield, Friedrich Kittler, Hans Ulrich Gumbrecht, Jerome McGann, Fogarasi György, Hites Sándor, Gyáni Gábor. A hermeneutikai rekonstrukciókat tartalmazó fejezetek mellett a harmadik könyv korolláriumai a tudományterületek kapcsolódásait szemléltetik.

(1) Az irodalom és az irodalomtudomány társadalomtudományi státusa problematikus, függetlenül attól a ténytől, hogy a műalkotások (szépirodalmi szövegek) emberi konstrukciók, a reális-poétikus társadalmi valóság jelenségei. Ez nemcsak a mindennapi befogadás (olvasás) életvilági diskurzusaiban számít magától értetődőnek, hanem a tudomány diskurzusaiban is, ahol a műalkotások esztétikai megismerése előfeltételezi a művészettörténeti és művészetszociológiai összefüggések ismeretét. Ennek ellenére bizonyításra szorul, hogy a szépirodalmi műalkotások tudományos megismerése, az irodalomelmélet „a társadalom reális valóságának megismeréséről és természetéről is közöl érvényes és igaz ismereteket” (vö. Szabó 2020, III. kötet: 9).

(2) A harmadik könyv *alapkérdése* nem az, hogy az elemzett irodalomtudományi paradigmákban a strukturalista-formalista, olvasásközpontú, posztmarxista irodalomelméletek tematikusan milyen „társadalomtanokat” körvonalaznak,²¹ s hogy ezek fontosak-e az irodalmi műalkotások megismerése szempontjából, és milyen értelemben, hanem az, hogy az irodalomtudomány képes-e polemikus találkozási pontokat, közös problémási-kokat kínálni, és érvényes (igaz) tudással, vagyis alkalmazható megközelítésmódokkal és ismeretekkel szolgálni a társadalomtudományok számára.²² Ilyesfajta találkozás jön létre, amikor a strukturalizmus irodalomelméleti kutatásaiban „a művet a szöveg váltja fel”, ami lehetővé teszi, hogy minden emberi cselekvés és alkotás értelmét, s magát az értelmet, mint *önmagát létrehozó szöveget* határozzák meg.²³

(3) A művészeti diskurzusok fajtái és szintjei közötti funkcionális különbséget szem előtt tartva az irodalmi műalkotások mindennapi befogadásának életvilági diskurzusait szigorúan el kell választani az irodalomtudományi megismerés diskurzusaitól. Az első esetben az irodalmi termék ún. élvezeti értéke (szórakozás- és katarzisélmény) a meghatározó, az olvasás elsődlegesen a befogadó élményszférájában az átélés síkján, a „beleérző megértés” módján fejt ki hatását; az átélés- és élménykötött megértésnek ezen a szintjén közömbös a termékkel kapcsolatos igazságkérdés, lényegében az is, hogy műalkotásról van-e szó. A második esetben az irodalmi termék élvezeti értékét, a befogadás élményszféráját zárójelbe teszik (kivéve a katarzisélményt!), s a műalkotás értelmére irányuló kérdésekre adott teoretikus válaszok összefüggésében,²⁴ a szép/rút megkülönböztetés versengő értelmezéseinek vitájában döntenek az esztétikai megismerés *tárgyát* meghatározó igazságkérdésben: az adott termék műalkotás-e vagy sem, a művészeti diskurzushoz, azaz

21 Itt értelemszerűen kivételt képeznek a harmadik könyv harmadik részében tárgyalt posztmarxista esztétikai elméletek.

22 „Úgy vélem a *Harmadik könyv* egésze ennek meggyőző és egyben részletes bizonyítékát nyújtja. Tanulmányozva az irodalomtudomány paradigmatis alkotóinak a munkáit, meglepően nagy mennyiségben és invenciózus értelmezésben találkoztam ilyen gondolatmenetekkel. Sorolnék közülük néhányat: tükrözés versus konstrukció, az alkotói (poétikai) attitűd egyetemessége, az értelmezési és történeti-társadalmi konnotáció meghatározó jellege, a társadalmi általános előállása, a tudomány tárgyának a létrehozása, az irodalmi és a társadalmi cselekvések hasonlósága, a múlt és a jelen viszonya, a fiktív valóság realitása, a kommunikatív ember jelenléte, a kettős reprezentáció kérdése, a jelentőség mint szelekció, a társadalomértelmezés alapjai, a jelentés és a jelenlét viszonya, a kultúra politikai természete és az elkötelezettség kérdése, a technikai médiumok jelentést és társadalmat formáló vonásai, az erőszak jelenségei, a dialogikus valóság, a multimédiás elektronikus szövegtetek megjelenése a társadalom életében.” (Szabó 2022, II. kötet: 9)

23 Vö. Szabó 2022, III. kötet: 56–65.

24 A művészet értelemkérdései: Mi a művészet? Mi a műalkotás? Műalkotások (művészet) léteznek: ez hogyan lehetséges, milyen feltételek alapján?

a szépirodalomhoz tartozik-e vagy sem. Kizárólag ennek alapján tehetők fel az irodalmi mű igazságigényével, hitelességével stb. kapcsolatos további kérdések: milyen eszközökkel, milyen formában, hogyan ábrázolja a világ *objektív, reális, poétikus* valóságát, azaz milyen tényleges és lehetséges valóságokat ír le.

A harmadik könyv negyedik részének XIX. fejezetében Szabó Márton – mintegy az értelmet (társadalmi valóságot) a szöveg jelentésvalóságára redukáló felfogások *hallgatólagos* kritikájaként – új perspektívába helyezve definiálja a társadalompoétika valóságfogalmát.

Nyilvánvaló ugyanis, hogy van egyrészt a *tárgyi* valóság, tudományos műszavakkal szólva a fizikai, kémiai, biológiai valóság, amit közvetlenül érzékszerveinkkel fogunk fel agyunk és pszichikumunk aktív részvétele révén, a tudós meg a műszereivel. Ez maga a *természeti* valóság. Ez lenne a realitás vagy a reális valóság. Van másrészt az a *szimulált vagy fikcionális valóság*, amit a technikai médiumok mutatnak fel, nagyrészt a realitás alapján, de ettől egyre jobban eltávolodva, hiszen a komputer már minden ízében maga hozza létre a látottakat és hallottakat. Nevezzük ezt szellemi vagy tudati valóságnak is. Van azonban a valóságnak egy harmadik területe is, amely a tárgyi-dologi és a szellemi-mediális valóság kölcsönös és összetett egymásba hatolása, vagyis ezek *interface* valósága. *Ez maga a társadalom, a társadalmi valóság, amely mindig dologi és szellemi, adott és elképzelt kölcsönös egymásba olvadása és realizálódása.* Számos téves elképzelés forrása a tárgyi, mediális és interface valóságterületek összekeverése, egyik kijátszása a másik ellenében. Csak néhány évtizede kezdett megrendülni az az elképzelés például – bár még ma sem veszítette el domináns pozícióját –, mely szerint csak az ember fizikai, dologi-tárgyi tette valóságos cselekvés, a mediális tett pusztán csak beszéd, fecsegés, fantáziálás. Holott mindkettő valóságos cselekvés, jóllehet *másként* valóságos tettekről van szó. (Szabó 2022, III. kötet: 399)

A harmadik könyvben tárgyalt irodalomelméletek szerzői paradigmafüggő nézőpontokból értelmezik a szövegszerű nyelvi valóság(ok) autonóm önszervező felépülését, s elemzéseikkel a társadalompoétikai megközelítés jogosultságát igazolják.

IV.

A *Társadalompoétika* ismeretelméleti-módszertani álláspontjával és a fogalomképzéssel kapcsolatos kiegészítő megjegyzések:

(1) A *Társadalompoétika* tudományelméletének kinyilvánított célja, hogy a hazai társadalomtudományi diskurzusban új reflexiós szintre emelje a pozitivistá tudományfelfogással folytatott vitát, amely lényegében Vico fellépésével kezdődött, és a 19. században a pozitivistá szociológia keletkezésével máig tartóan zajlik. E cél megvalósítása érdekében Szabó Márton a tudományfogalom újragondolását javasolja, s ezzel a társadalomtudomány értelmére irányuló kérdést újratárgyaló ún. *megalapozó* tudományelméleti diskurzust kezdeményez. Amellett érvel, hogy a szövegtudományi megismerés bemutatott teljesítményei alapján szükségessé vált a megismerés különböző területeinek, vagyis a nézőpont, az ismerettárgy (társadalmi/nyelvi valóság) és a módszer (értelemmegértés/

értelmezés/magyarázat) fogalmainak az újra meghatározása.²⁵ Ezzel kapcsolatban azonban szükséges felhívni arra a figyelmet, hogy a 19. század végén és a 20. század első harmadában, s azt követően már több mértékadó tudományelméleti vita is lezajlott, amelyekben a szellem és természet vagy a kultúra és természet szembeállításaira alapozva bírálták a pozitivista-természettudományi objektivizmust, s a szellem, az érték, a kultúra, az értelem, a cselekvés stb. fogalmi konstrukcióival a társadalmi valóság értelmezését radikálisan leválasztották a természeti szféráról.²⁶ Bár erre történik utalás,²⁷ azonban a *Társadalompoétika* hatástörténeti jelentőségének helyes megítélése szempontjából fontos tudatosítani és szemantikai tényként kezelni, hogy a klasszikus humán tudományokat Szabó Márton műve vonja be a szociális valóság és az értelem természetéről folyó vitába. Ezzel még inkább ismeretelméleti-módszertani evidenciának számít, hogy az, amit társadalmi vagy szociálisnak tekintünk, elsődlegesen olyan *értelmevalóság*ként adott a tudományos kutatás számára, amelynek felépülése: (a) kategoriálisan levezethetetlen a fizikai-kémiai-biológiai létezőkből, (b) nem értelmezhető a természetivel analóg módon, és (c) a pszichikai-tudati szféra felől sem ragadható meg fogalmilag.²⁸

(2) A módszer problémájának megoldását illetően hangsúlyozni kell, hogy a három tudományág paradigmatiszuszövegeinek „lassú olvasása” és „értelmező újráírása” nem tekinthető a kiválasztott szövegek pusztán „rekapitulációjának”: a kifejezés félrevezető lenne, nem alkalmas az alkalmazott módszer megjelölésére, jellemzésére. A rekapituláció eljárása az elemzés tárgyát képező szöveg jelentéstartalmának az „ismétlő összefoglalását” jelenti, s az eredménye legfeljebb „kompendiumnak”, a tartalom „sűrített kivonatának” tekinthető, nem pedig a szöveg „értelmező újráírásának”. A rekapituláció csak a szöveginterpretáció első lépése lehet. A „társadalomtanok” kifejtetlensége által megkövetelt cél a társadalompoétikai tudomány- és társadalomelmélet megalapozása, kidolgozása, amely módszertanilag a „társadalomtanok” szövegimmanens interpretatív kibontását – vagy másként: *hermeneutikai rekonstrukcióját* – igényli. A *Társadalompoétika* módszere ennek megfelelően a hermeneutikai rekonstrukció, az elemzett szöveg specifikus, szigorúan szöveghez kötött nézőpontból történő „újrakonstruálása”, amelynél az ismétlő összefoglalás pusztán a továbbgondolás, egy új problémahorizont megnyitásának az előfeltétele. A *Társadalompoétika* alkalmazott módszere a hermeneutikai rekonstrukció, nem pedig a dekonstrukció, amely magának a szövegértelmezés módszerének a tagadásaként határozza meg önmagát. A dekonstrukció a szöveget a megkülönböztetések felszámolásával – a dedifferenciálás műveleteivel – olyan *elemi* értelemszintre bontaná vissza, ahol a társadalompoétika problémafelvetése, törekvései értelmezhetetlenné válnának, s óhatatlanul az ideológiakritika irányába vinné az értelmezést.

25 Vö. I. pont a, b, c, d tézisek.

26 Itt elsősorban a szociológia második alapításának (Emile Durkheim, Ferdinand Tönnies, Georg Simmel, Max Weber), a tudásszociológia irányzatának klasszikus szerzőit (Max Scheler, Mannheim Károly, Alfred Schütz) illendő megemlíteni, de természetesen idetartozik a filozófia nyelvi fordulata (linguistic turn) is.

27 Vö. Szabó 2022, I. kötet: 12–13, valamint 6. lábjegyzet.

28 Ez utóbbi szembeállítást illetően például már a 19–20. század fordulójának tudományelméleti vitáiban tisztázták az értelemmegértő pszichológia (Wilhelm Dilthey) és az értelemmegértő szociológia (Max Weber) közötti különbséget (vö. Cs. Kiss 2011: 47–75).

Ehhez kapcsolódva a monográfia módszertani erényeként ugyancsak jelezni kell a demarkációs szabály (elv)²⁹ következetes alkalmazását. A szövegtudományok elméleti paradigmáiban rejlő „társadalomtanok” elemzése során Szabó Márton (a) szigorúan elválasztja a szövegimmanens leírás és a szövegen kívüli, külső szempontokhoz igazodó (szövegtranszcendens) értékelés műveleteit, (b) kizárja az ideológiakritika és a dekonstrukció módszertani lehetőségeit, (c) a megismerési célt a hermeneutikai rekonstrukció (interpretatív leírás) módszerének alkalmazásával valósítja meg.

(3) A „társadalomtan” kifejezés a társadalompoétika alapproblémáját és központi fogalmát jelöli, de a szövegben gyakran előfordul a „társadalomelmélet” kifejezés is. Tekintettel a „tan” (*Lehre, doctrine*) és az „elmélet” (*Theorie, theory*) kifejezések etimológiájára, valamint az „elmélet” (*theorein*) eredeti görög filozófiai jelentésére – az „államtan” és „államelmélet” megkülönböztetésével analóg módon³⁰ –, a következő különbségtételt és használatot javasoljuk: az elemzett szövegekben a szerzők felfogását a „társadalomtan”, a társadalompoétika álláspontját pedig a „társadalomelmélet” kifejezéssel lehetne jelölni. A javasolt megkülönböztetés következetes alkalmazása egyrészt összhangban lenne Szabó Márton nyelvimmanens cselekvésfogalmon alapuló problémaorientált „társadalomelméleti” álláspontjával,³¹ másrészt nem utalna vagy kötelezne semmilyen szövegfüggetlen külső megfigyelői pozíció elfoglalására. Szabó ugyanis abból indul ki, hogy a tárgyalt szövegtudományi paradigmák referenciális módon cselekvéselméleti „társadalomtanokat” tartalmaznak vagy implikálnak, így ezek csak a hermeneutikai rekonstrukció *belső* nézőpontjából közelíthetők meg, még akkor is, ha a *Társadalompoétika* lényegében „hipertext”, vagyis olyan szöveg, amely a retorikai, nyelvtudományi, irodalomtudományi elméletek (értelmező szövegek) társadalomelméleti irányultságú összefoglalása.³² A külső nézőpontot az jelentené, ha a szerző kilépne az előfeltételezett, a „lassú olvasás” és „újraírás” műveleteivel érvényben tartott hermeneutikai körből, ha például egy filozófiai vagy szociológiai társadalomelméletekből konstruált modellhez³³ viszonyítva, azzal összemérve elemezné a kiválasztott szövegeket. Ebben az esetben a szövegeket „objektív dologként” kezelnénk, s az interpretáció öntudatlanul az objektivista-redukcionista társadalomtudományi módszernek engedelmesskedne.³⁴ A társadalompoétika sem problémafelvetését, sem alkalmazott módszerét tekintve nem tesz lehetővé ilyesfajta külső nézőpontot!

(4) A „társadalom” és az „állam” fogalma az újkori-modern államfejlődés – a központosított rendi monarchiákból az abszolutizmusba történő átmeneti korszak – szemantikai találmánya. Az államtól elkülönült társadalom fogalmát nem ismerték sem az archaikus magaskultúrákban, sem a görög-római antikvitásban, sem pedig a középkori feudalizmusban. A társadalmi-kulturális evolúció folyamatának stratifikációs differenciálódás által meghatározott korszakaiban az „állam” volt a „társadalmi” hierarchikusan átfogó,

29 A demarkációproblémához lásd Cs. Kiss 2021a: 85–117.

30 Vö. Cs. Kiss 2021b: 241–243.

31 A társadalomelméleti álláspont kifejtését Szabó nem tekinti rendszeresnek (vö. Szabó 2022, I. kötet: 14).

32 Szabó Márton hangsúlyozza, hogy „nem retorikai, nyelvészeti vagy irodalomelméleti tanulmányokat ír” (Szabó 2022, I. kötet: 18). Azonban ebből nem következik, hogy hermeneutikai rekonstrukcióit *külső* nézőpontból hajtja végre, mivel a *Társadalompoétika* hipertext jellege megteremti az átjárás lehetőségét a külső és belső nézőpontok között.

33 A modell lehetne egyén- vagy közösség-nézőpontú, cselekvés- vagy rendszerelméleti konstrukció.

34 Vö. Szabó 2022, III. kötet: 47–80.

centralizáló intézményesülés: a „társadalom” mint olyan egyáltalán nem létezett, és a társadalmi kapcsolatok minden (politikai, jogi, vallási, gazdasági, művészi, magánéleti stb.) fajtája csak az „állami” érvényességi körén belül rendelkezett saját értelemmel, csak az „állami” nézőpontjából volt értelmezhető. Ugyanakkor figyelembe kell venni azt a szemantikai tény is, hogy az államjelenségnek szintén nem volt meg az általunk ismert és megszokott modern fogalmi kifejezése, így a társadalom/állam megkülönböztetés visszavetítése elkerülhetetlenül interpretációs félreértésekhez vezet. Ugyanakkor e politika- és jogközpontú „társadalmak” leírására a szociológiai államelmélet meghatározó képviselői, mindenekelőtt Georg Jellinek és Max Weber, használják az állam fogalmát, azaz beszélnek archaikus, antik, feudális államokról (egyiptomi, kínai, középkori frank állam stb.), de ebben az értelemben alkalmazza Niklas Luhmann is a „politikai társadalom” kifejezést e korszakok szociális képződményeire. A görög „polis”, a római „respublica”, a középkori „regnum” fogalmai ezt a szemantikai tényállást fejezik ki, s különösen nyilvánvaló ez a *Társadalompoétika* első könyve első részének I–V. fejezeteiben tárgyalt retorikatanok cselekvéseméleteinek implikátumaiként megjelenő „társadalomtanokban”. Ily módon a retorikatanok keletkezését és hatásmechanizmusát meghatározó kontextust, a szónok és közönség viszonyában megjelenő „társadalmiság” és „társadalomalakítás” előfeltételeit és keretét nem „a társadalom” vagy „a társadalmak” jelentik, hanem a politikai, jogi, vallási-kultikus, gazdasági, háztartási stb. funkciókat intézményesen átfogó, egy központból integráló, a csoportszerkezet alakulását szabályozó görög, római, itáliai „városállamok”, illetve „római birodalmak”. A retorikatanok elemzései bizonyítják, hogy a szónok, illetve az „elmélet” elsődlegesen és alapvetően a politikai, jogi, vallási-kultikus, magánemberi terület (háztartás) diskurzusaiban, azaz az „államin” keresztül találkozik a közönséggel, illetve a közönségre gyakorolt társadalomformáló hatás csak államra vonatkoztatott módon értelmezhető. Az első könyv első rész VI–VII., valamint a második rész VIII–XVII. fejezeteiben tárgyalt retorikaelméletek keletkezését és hatásmechanizmusát meghatározó kontextus már a modernitás korszaka, amelyben létrejönnek a társadalom és az állam szemantikai megkülönböztetésének strukturális előfeltételei. A társadalom/állam megkülönböztetés a 16–19. században strukturális magától értetődősséggé vált, és csak a szociológia megjelenésével kezdődik el érvényességének megkérdőjelezése. Ekkortól már világosan megkülönböztethetők a filozófiai és tudományos (ti. szociológiai) társadalomelméletek is, azonban a „társadalom” vagy „szocialitás” fogalma csak a szociológiai elméletekben tartalmazza és implikálja az „állam” fogalmát!³⁵

A retorikai paradigmák társadalomkutatásban történő alkalmazhatóságát empirikusan bizonyító első, Hitler *Mein Kampf*-ját elemző korollárium is – amely a modern totális államok totalitáriussá válásának az összefüggésében értelmezhető megfelelően³⁶ – világosan jelzi, hogy a társadalompoétikai elemzések a „társadalmiság” modern helyzetében sem különíthetők el az államjelenség elméleti-fogalmi megragadásának problémásikjától.

(5) A *Társadalompoétika* három könyvében képviselt álláspont szerint a szociális értelemvalóság felépülése, „lényegi” szerkezete és működése csak a cselekvésként felfogott nyelvben, illetve a nyelv által ismerhető meg. A strukturalista megközelítésekkel szemben

35 Vö. Cs. Kiss 2021c: c. fejezet.

36 Vö. Cs. Kiss 2010: 19–40.

ez nem jelenti azt, hogy a társadalompoétikai megismerés megszünteti az értelemvalóság fajták és szintek szerinti differenciáltságát.³⁷ Ez a sajátos „valóságtalanítás” játszódik le például Barthes és Derrida nyelv- és íráselméleteiben, ahol a szöveg válik az értelem egyedüli hordozójává és alkotójává, s mint azt Szabó Márton elemzése mutatják, esetükben problematikus, erősen vitatható állítás, hogy az irodalomelmélet valamilyen formában „társadalomtant” tartalmaz vagy implikál. Derrida „társadalmi általánosa” esetén például a *decentráálás*, *dedifferenciálás*, *dekonstruálás* kritikai műveleteiben, az önmagát író szövegek disszeminációjának végtelenül kontingens folyamataiban éppen maga a „társadalmi” vagy „szociális” válik felismerhetetlenné, a társadalomtudományi megismerés tárgya enyészik el. Kérdéses, hogy a szövegre redukált értelemvalóság nézőpontjából a „társadalmiság” szerveződéséről, felépüléséről, működéséről tehetők-e igazság- és konszenzusképes kijelentések. Ugyanakkor kétségtelen, hogy az ún. posztmodern strukturalista szövegelméletek társadalomelméleti teljesítményeinek és relevanciájának a kritikája termékeny vita kiindulópontjául szolgálhat a társadalomtudományok számára.

(6) A *Társadalompoétika* filozófiai előfeltevései, a cselekvés- és emberelmélet (filozófiai antropológia) egyesítésével konstruált alapfogalmai egyaránt az átfogónak tekintett *nyelvelmélet* fogalmi keretében, a *szövegértelem* hipertextnézőpontjából kapcsolódnak össze, és biztosítják a „társadalomtanok” hermeneutikai rekonstrukciójának ismeretelméleti-módszertani feltételeit. Ugyanakkor a társadalompoétika filozófiai megalapozását különösen nehezíti az a tény, hogy az elemzett szövegekben, a klasszikus és modern szerzők eltérő filozófiai beágyazottsága és elkötelezettségei következtében, kereszteződnek, polémikusan áthatják egymást a lételméleti, tudatelméleti, értékelméleti álláspontok, előfeltevések, érvelések, valamint a filozófiai alapszciplinákhoz kapcsolódó *ismeretelmélet*-típusok. Erre a nehézségre tekintettel Szabó Márton monográfiája a filozófiai megalapozás szempontjából is egy termékeny tisztázó diskurzus kiindulópontjaként szolgálhat.

V.

A *Társadalompoétika* mind problémafelvetését, kiindulópontját, módszerét, mind a kifejtés módját, menetét tekintve a választott téma újszerű, eredeti megközelítését valósítja meg. A monográfiában kidolgozott tudományos álláspont, a társadalompoétikai tudomány- és társadalomelmélet, megítélesem szerint nagymértékben hozzájárul a társadalomtudományi diskurzus és kutatás színvonalának az emeléséhez. A társadalompoétika kutatási programja – hasonlóan a Szabó Márton által az 1990-es években kezdeményezett, irányított, megvalósított, iskolateremtő „diskurzív politikatudomány-diskurzív politikaelmélet” elnevezésű kutatási programhoz – komolyan veendő kihívás és javaslat a magyar társadalomtudományok önmegértése és kutatásai számára. A társadalompoétikai kutatási program a valóságfogalom, a tárgy és a módszer problémájának újragondolására, vitára, együttműködésre készítheti a társadalomtudományokat a korábban már

37 A társadalompoétika különbséget tesz a valóság fajtái (objektív, reális, poétikus/tárgyi, mediális, interface) és szintjei (mindennapi életvilág, tudomány, politika, vallás, művészet, jog, gazdaság stb. funkcióspecifikus valóságtérületei) között. Vö. Szabó 2016.

jelzett megalapozó diskurzus keretében, és új szakaszt nyithat a pozitivizmus objektivista-redukcionista tudományfelfogásával folytatott vitában.

A monográfiában nemcsak a szakértő, hanem a laikus olvasók számára is érthető, jól követhető elméleti álláspont körvonalazódik, a megismerési cél – társadalompoétikai kutatási program kezdeményezése, a társadalompoétika tudomány- és társadalomelméletének a megalapozása, illetve a társadalomkutatásban való alkalmazhatóságának bizonyítása – és megvalósítása egyértelműen a szerzői szándék világosságát és egyértelműségét tanúsítja. A monográfia felépítése megfelel a választott téma kifejtési logikájának, a kompozíció egyszerű és áttekinthető, jól követhetővé teszi a szerző gondolatvezetését, nem kényszeríti a művet egészében megragadó átfogó olvasásra, azaz lehetőséget ad az egyes fejezetek külön tanulmányozására is. Így ebben az értelemben is kifejezetten olvasóbarát, s mintegy a szerző módszeréhez igazodva megköveteli a „lassú olvasást”, ami az olvasót értelmező „újrágondolásra” kényszerítve észrevétlenül az egymástól elszigetelődött társadalomtudományi területek közötti diskurzív kapcsolódások kritikai keresésére ösztönzi.

Hivatkozott irodalom

- Cs. Kiss Lajos (2010): A totális állam elmélete és mítosza. *Világosság*, ősz: 19–40.
- Cs. Kiss Lajos (2011): Max Weber filozófiai hagyatéka. *Szociológiai Szemle*, 2: 47–75.
- Cs. Kiss Lajos (2021a): Carl Schmitt-recepció és a demarkációprobléma. *Politikatudományi Szemle*, 3: 85–117.
- Cs. Kiss Lajos (2021b): Államértelmezések: államtan és államelmélet. In *Máthé Gábor ünnepi kötet*. Peres Zsuzsa (szerk.). Budapest: Ludovika, 241–243.
- Cs. Kiss Lajos (2021c): *Reflexív államelmélet*. Budapest. Kézirat.
- Habermas, Jürgen (1982): *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Kiss Lajos András (2015): *Politika és diskurzus. Szabó Márton politikafilozófiai invenciója*. Budapest: L'Harmattan.
- Searle, John R. (2000): *Elme, nyelv és társadalom. A való világ filozófiája*. Budapest: Vince.
- Searle, John R. (2017): *Wie die soziale Welt machen. [Making the Social World. The Structure of Human Civilisation]* Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Szabó Márton (2016): *Diszkurzív politikatudomány. Bevezetés a politika interpretatív szemléletébe és kutatásába*. Budapest: Osiris.
- Szabó Márton (2022): *Társadalompoétika. A retorika, a nyelvészet és az irodalomtan társadalomtudományi státusa*. Budapest: Ludovika.
- Wittgenstein, Ludwig (1989): *Logikai-filozófiai értekezés*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Cs. Kiss Lajos

egyetemi tanár, kutatóprofesszor, Nemzeti Köszolgálati Egyetem, Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar, Kormányzástani és Közpolitikai Tanszék (Budapest)

